

भारतातील सामाजिक व राजकीय सुधारकांची महिला सक्षमीकरणातील योगदान...

प्रा.पेंडभाजे प्रियंका भाऊसाहेब

सहाय्यक प्राध्यापिका ,आर्ट्स सायन्स आणि कॉमर्स कॉलेज,राहाता ता.राहाता जि.अहमदनगर

Corresponding Author- प्रा.पेंडभाजे प्रियंका भाऊसाहेब

Email id: Priyankarkale1988@gmail.com

DOI- 10.5281/zenodo.7266733

सारांश

जगातील कोणत्याही देशाला जलद चिंतन आणि सर्वसमावेशक विकास साधण्यासाठी पुरुषाप्रमाणे स्त्री ची ही आवश्यकता आहे. कारण सामाजिक व राजकीय विकासाची फळे स्त्री च्या योगदानाशिवाय कधीच पूर्ण होऊ शकत नाही, हे शास्त्रीय सैद्धांतिक सत्य आहे आणि या सत्याची सत्यता स्वामी विवेकानंदांच्या “There is no change for the welfare of the world unless conditions of women are improved. it is not possible for bird only with one wing” या वाक्यातून होते .म्हणजेच या ठिकाणी स्त्रीचे राजकीय व समाजातील महत्त्व स्पष्ट होते. परंतु भारतीय समाज व्यवस्थेत पुरुषांना असणारे महत्त्वाचे स्थान पुरुषप्रधान समाजव्यवस्था महिलांना समाजात दिलेल्या निष्कृष्ट दर्जा यामुळे लोकसंख्येतील स्त्री हा मोठा घटक उपेक्षित राहिला आणि सर्वांगीण विकास प्रक्रियेपासून स्त्री ने देखील सामाजिक व राजकीय क्षेत्रात भरघोस प्रगती केली कारण प्राचीन काळापासून विविध समाजसुधारकांनी स्त्री च्या प्रगतीसाठी दिलेले योगदान फार महत्त्वाचे आहे

की वडर्स :- समाजसुधारक, सक्षमीकरण, सामाजिक व राजकीय विकास, महिला.

प्रस्तावना :-

स्त्री ही सृष्टीची शक्ती मानली जाते, म्हणजेच मानव जातीचे अस्तित्व स्त्रीपासून आहे असे मानले जाते . महिला सक्षमीकरणाचा अर्थ या निर्मितीची शक्ती विकसित आणि परिष्कृत करणे आणि त्याला सामाजिक, आर्थिक, राजकीय न्याय, विचार स्वातंत्र्य, विश्वास, धर्म आणि उपासना, संधीची समानता प्रदान करणे आहे . दुसऱ्या शब्दांत – महिला सक्षमीकरण म्हणजे महिलांची सामाजिक आणि आर्थिक स्थिती सुधारणेचे जेणेकरून त्यांना रोज, शिक्षण, आर्थिक प्रगतीसाठी समान संधी मिळतील, जेणेकरून त्यांना सामाजिक स्वातंत्र्य आणि प्रगती मिळेलहा एक मार्ग आहे ज्याद्वारे स्त्रिया . पुरुषांप्रमाणे त्यांच्या प्रत्येक आकांक्षा पूर्ण करू शकतात आहे . कोणत्याही समाजात प्रबोधनाची सुरुवात ही त्या समाजात वावरणाऱ्या संवेदनशील व बुद्धिजीवी समुहाच्या कृतीतून होत असते . व्या शतकात भारतात १८ व्या शतकात युरोपात तसेच , महाराष्ट्रात

प्रबोधनाचे पडसाद उमटायला प्रारंभ झालापाश्चिमात्य . उदारमतवादी.तत्त्वाचा प्रभाव येथील प्रबोधनावर निश्चितच पडलासमाज हा परिवर्तनशील ., संवेदनशील आणि अनुकरणप्रिय असल्यामुळे या परिवर्तनाचे आयाम, प्रश्न, उपाय, भूमिका, निरनिराळे घटक हे देखील बदलण्यास सुरुवात झालीथोडक्यात ., तात्पर्य असे की, भारतीय स्त्रीसुधारणेचा उत्क्रांतीवादी इतिहास हा महिला सक्षमीकरणाचासुद्धा इतिहास राहिला आहे . कोणतीही सुधारणा ही निव्वळ राजकीय, सामाजिक किंवा धार्मिक नसते तर त्यात आंतरसंबंध असतात हाच धागा सक्षमीकरणाला गती देताना समाजसुधारकांनी पकडला

स्त्रीसुधारणेचा उत्क्रांतीवादी इतिहास हा महिला सक्षमीकरणाचासुद्धा इतिहास राहिला आहे .कोणतीही सुधारणा ही निव्वळ राजकीय, सामाजिक किंवा धार्मिक नसते तर त्यात आंतरसंबंध असतात .हाच धागा सक्षमीकरणाला गती देताना समाजसुधारकांनी पकडला आहे.

सर्व प्रकारची स्वातंत्र्ये आणि समानता यांवर भर देण्यात आला आहे; तथापि भारतात स्त्री विरुद्ध पुरुष अशी भावना भारतीय संस्कृतीत कधीच नव्हतीउलट ., स्त्रियांच्या उद्धाराचे प्रयत्न राजा राममोहन रॉय, महात्मा फुले, आगरकर, न्यायमूर्ती रानडे, महर्षी कर्वे इ . पुरुषांनीच मोठ्या प्रमाणात सुरू केलेकुटुंबसंस्थेला . भारतीय संस्कृतीत अनन्यसाधारण महत्त्व असल्याने पती, पिता, भाऊ, मामा, काका या नातेसंबंधांतून स्त्री-विकासाचे मार्ग खुले झालेले दिसतात व्यक्तिस्वातंत्र्यापेक्षा व्यापक समाजहितासाठी त्याग करण्याची परंपरा भारतात असल्याने स्त्रीवादाची भूमिका भारतीय परिप्रेक्ष्यात पाश्चात्यांच्या विचारांपेक्षा वेगळी करण्याची गरज भासतेतरी अंतिमतः स्त्रीवादाचा साकल्याने विचार केल्यास, स्त्रीस्वातंत्र्य, स्त्रीपुरुष समता - व आत्मनिर्भरता या गोष्टी स्त्रीउद्धारासाठी अपरिहार्य ठरतात.

आज मितीला समाज कितीही विकसित झाल्याचे आपण मानत असलो तरी त्याला साक्ष असणाऱ्या इतिहासाला आपण विसरू शकत नाही . प्रबोधनकाळातील सामाजिक, राजकीय, धार्मिक सुधारणांचा संबंध महिला सक्षमीकरण प्रक्रियेशी नक्कीच जोडलेला आहे .मुळातच सक्षमीकरण ही परिवर्तनसापेक्ष प्रक्रिया आहे .कोणतीही सुधारणा ही इतिहासाचाच परिणाम असते, हे आपल्याला विसरून चालणार नाही . जनजागृतीतूनच समाजप्रबोधन शक्य असते .म्हणूनच राजा राममोहन रॉय, महात्मा जोतिबा फुले, बाबा पद्मनजी, राजर्षी शाहू महाराज, महर्षि धोंडो केशव कर्वे, विठ्ठल रामजी शिंदे, ई.व्ही .रामसामी नायकर)पेरियार(, न्यायमूर्ती महादेव रानडे अशा अनेक समाजसुधारकांनी निरनिराळ्या समाजप्रबोधनाच्या मार्गाचाअवलंब करून स्त्री प्रश्नांची मांडणी केली .

उद्दिष्टे

- १) महिलांच्या समाजकारणातील व राजकारणातील प्रगतीत समाजसुधारकांच्या योगदानाचा अभ्यास करणे
 - २) महिलांचे व्यक्तिगत व सामाजिक प्रश्नांच्या सोडवणुकीसाठी महापुरुषांच्या योगदानाचा अभ्यास करणे
 - ३) महिलांची सर्व क्षेत्रात होत असलेली प्रगती यात समाजसुधारकांचा भूमिकेचा अभ्यास करणे
- अभ्यासाची गृहितके**

प्रा.पेंडभाजे प्रियंका भाऊसाहेब

१) समाजसुधारकांचा व सामाजिक योगदानामुळे स्त्रियांमध्ये शैक्षणिक व आर्थिक प्रगती झालेली दिसून आली येईल

२)समाजसुधारकांनी दिलेल्या योगदानामुळे महिलांमध्ये सक्षमीकरण दिसून येईल.

३) अभ्यासातून समाजसुधारकांच्या योगदानामुळे समाजात झालेले बदल दिसून येतील.

४) समाजसुधारकांच्या योगदानाच्या अभ्यासामुळे समाजाचा सुधारकांविषयीच्या दृष्टिकोन चांगला होईल.

संशोधन कार्यप्रणाली

संशोधन कार्यप्रणाली अभ्यासासाठी आवश्यक असलेली माहिती दुय्यम श्रोतांकडून गोळा केली गेली आहे समाजसुधारकांद्वारे महिलांना सक्षम बनविण्यासाठी विविध कार्य केले त्याविषयीची माहिती गोळा करण्यासाठी या संशोधिकेने विविध संशोधन लेख संशोधन जर्नल्स युट्युब लिंक यांचा आढावा घेण्याची पद्धती अवलंबली आहे

विषय विवेचन:-

१) राजा राममोहन रॉय (इ.स .१७७२ ते १८३३):

बंगालमध्ये समाजसुधारणेच्या माध्यमातून राजा राममोहन रॉय यांनी महिला सक्षमीकरणाला फोडली .त्यांनी हिंदु धर्मातील अनेक बुरसटलेल्या रूढी, प्रथा, परंपरा, चालिरिती कशा प्रकारे स्त्रियांच्या क्षमतांना निर्बंधित करतात हे दाखवून दिले .तसेच, त्या काळात चालू असलेली सतीची चाल, बहुपत्नित्व, स्त्रियांना धर्माच्या व अंधश्रद्धेच्या नावाखाली तत्कालीन पुरुषसत्ताक प्रतिगामी समाजाकडून मिळणारी क्रूर व हिंसक वागणूक, या व अशा प्रकारच्या स्त्रियांवर होणाऱ्या अत्याचारांविरोधात ब्रिटिश सरकारच्या मदतीने काही महत्त्वपूर्ण कायदे केले .धर्मसुधारणावादी भूमिका हा या महिला सक्षमीकरणाच्या प्रक्रियेतील महत्त्वाचा टप्पा राहिला आहे .त्यामुळेच त्या नंतरच्या टप्प्यावरदेखील आपल्याला सत्यशोधक समाजाचा सार्वजनिक सत्यधर्म पहावयास मिळतो.

२) विद्यासागर ईश्वरचंद्र (इ.स .१८२० ते १८११):-

बंगालमध्ये स्त्रियांच्या सक्षमीकरणासाठी शिक्षणासारखे दुसरे प्रभावी साधन नाही हे विद्यासागरांनी पूर्णतः ओळखले होते .त्यासाठी त्यांनी स्त्रियांना मोफत शिक्षण, शिक्षणाचे नवनवे अभ्यासक्रम, धडे, पद्धती यांचा अवलंब केला .'सुशिक्षित स्त्री हे समाजाला मिळालेले वरदान आहे,' असे ते म्हणत .त्याचबरोबर विधवा पुनर्विवाहासंदर्भात त्यांनी ब्रिटीश शासनदरबारी देखील

परखड व स्पष्ट भूमिका घेतली .बहुपत्नीत्वाच्या प्रथेलाही त्यांनी कडाडून विरोध केला .सारांश, विद्यासागर ईश्वरचंद्र हे राजा राममोहन राय यांच्या कार्यात प्रभावित झालेले सच्चे कर्ते वारस होते, असे म्हटल्यास वावगे ठरणार नाही.

३) महात्मा जोतिबा फुले (इ.स .१८२७ ते १८९०)

महाराष्ट्रातील सुसंस्कृत व सुशिक्षित पेशव्यांच्या पुण्यात जोतिराव फुले यांनी आपल्या पत्नीसमवेत उचललेले स्त्री शिक्षणाचे पाऊल फारच महत्त्वपूर्ण ठरले . फुले यांनी आपले संपूर्ण जीवन समाजसुधारणेसाठी समर्पित केले होते .त्यांनी समाजातील अस्पृश्यता,धर्माचे माजवलेले स्तोम, उपेक्षित समाज घटकांवर होणारा अत्याचार व अन्याय, शैक्षणिक विषमता, स्त्रियांवर होणारे सामाजिक, धार्मिक, सांस्कृतिक व शारीरिक अत्याचार, इत्यादी महत्त्वाच्या प्रश्नांना वाथा फोडली . फुले दांपत्याने स्त्रीशिक्षणाला दिलेले महत्त्व लक्षात घेता 'शिक्षण' हे प्रत्येक व्यक्तिला सर्वार्थाने 'सक्षम', सुशिक्षित व सुसंस्कृत बनवू शकते याचे प्रबोधन पुर्ण विश्वासाने समाजात पसरविले .विद्येचे शस्त्र प्रत्येकाने हाती घ्यावे त्यासाठी पुण्यासारख्या ठिकाणी मुलींसाठी शाळा, दलितांसाठी रात्रीचे शिक्षण वर्ग सुरु केले .प्रस्थापित समाजव्यवस्थेकडून होणारे बालविवाह, विधवांचे केशवपन, स्त्रियांवर होणारे लैंगिक अत्याचार, अनौरस संतती या व अशा अनेक स्त्रीप्रश्नांवर फुले यांनी आपले लक्ष केंद्रित केले .त्याला अनुसरूनच त्यांनी समाज व धर्माला त्या विरोधात परखड प्रश्न विचारण्याचे आत्मभान स्त्रियांमध्ये यावे यासाठी शिक्षणाच्या माध्यमातून स्त्रियांना सक्षम बनविण्याचे प्रयत्न केले. त्यांच्या त्या अथक प्रयत्नांमधूनच त्यांची पत्नी सावित्रीबाई फुले, फातिमा शेख, मुक्ता साळवे यांसारख्या धडाडीच्या महिला सक्षमीकरणाचे उदाहरण म्हणून या टप्प्यावर आपल्याला पुढे येताना दिसतात.खरे तर फुले दांपत्याचा लढा हा केवळ स्त्रीप्रश्नांपुरता नव्हता तर तो समाजाच्या सक्षमीकरणात अडचणी निर्माण करणाऱ्या समाज घटकांच्या समल उच्चाटनाच्या संदर्भात होता सर्वव्यापी व सर्वस्पर्शी प्रयत्न समाज उभारणीसाठी सर्वांगाने कसा आवश्यक असतो हे फुले यांनी दाखवून दिल्याचे दिसते .सारांश, महात्मा फुले यांच्या बाबतीत असे म्हणता येईल की, कोणत्याही समाजात समता प्रस्थापित करावयाची असेल तर सामाजिक न्याय प्रस्थापित करावा लागतो .कारण सक्षम समाज घटकच प्रा.पेंडभाजे प्रियंका भाऊसाहेब

न्यायाची मागणी व समतेचा उपभोग घेऊ शकतो . . त्यामुळेच समाजाच्या पुर्नरचनेचे सूत्र म्हणून, शिक्षण समता +न्याय सक्षमीकरण असे म्हणता येईल.

४) न्यायमूर्ती महादेव गोविंद रानडे (इ.स .१८४२ ते १९०१)

न्यायमूर्ती महादेव रानडे यांनी बालविवाह, स्त्रियांना कुटुंबातील मालमत्तेचा हक्क, स्त्री शिक्षण इत्यादी प्रश्नांवर आपली परखड मते मांडली .त्यांच्या मते सामाजिक, लोकशाही व आधुनिकीकरणाची पायाभरणी झाल्याखेरीज व्यक्ती खऱ्या अर्थाने स्वतंत्र होऊ शकणार नाही, मग ती स्त्री असो वा अन्य कोणीही !

५) महर्षी धोंडो केशव कर्वे (इ.स .१८५८ ते १९६२):

स्त्री शिक्षणाचे अग्रणी, विधवा पुर्नविवाहाचे कृतीशील पुरस्कर्ते, मानवीसमतेचे आग्रही, राष्ट्र उभारणीत स्त्रीशक्तीच्या सहभागाची आवश्यकता अधोरेखित करणारे, तसेच, बहुजन व उपेक्षित घटकाला स्वतंत्र व स्वावलंबी बनविण्यासाठी स्त्री शिक्षणाबाबत आग्रही, ठाम व निश्चयी भूमिका मांडणारे महर्षी कर्वे हे न्यायमूर्ती महादेव रानडे यांची स्त्री शिक्षणाची विचारधारा पुढे घेऊन जाणाऱ्यांपैकी एक कट्टर समर्थक व कृतीशील अनुयायी म्हणून सर्वपरिचित आहेत . समाजातील 'स्त्री' हा घटक या काळात पूर्णतः दुर्लक्षित व उपेक्षित होता .त्या समाजातील स्त्री शक्तीला सामर्थ्यपणे घडविण्याचे महत्त्वपूर्ण कार्य कर्वे यांनी केले. वैविध्यपूर्ण स्त्री शिक्षण संस्था, विधवा विवाहोत्तेजक मंडळी, महिला विद्यापीठ, अनाथ बालिकाश्रम, समता संघ, निष्काम कर्ममठ इत्यादी संस्थात्मक कार्याद्वारा स्त्रियांना सक्षम व सवल बनण्यासाठी महर्षी कर्वे यांनी आयुष्याच्या शेवटपर्यंत प्रयत्न केले .थोडक्यात, शिक्षण +स्वावलंबन + समता सक्षम समाज)न्यायपूर्ण समाज (हे महर्षी कर्वे यांच्या 'स्त्री सक्षमीकरण' चे प्रमुख सूत्र होते असे म्हणता येईल.

६) पंडिता रमाबाई रानडे (इ.स .१८६२ ते १९२४)

सावित्रीबाई फुले यांचा वसा यशस्वीपणे पुढे नेताना स्वतःपासूनच शिक्षणाला सुरुवात करून स्त्री शिक्षणासाठी 'सेवा सदन', 'हिंदू सोशल अँड लिटररी वलव' यांसारख्या सामाजिक व शैक्षणिक संस्था स्थापन करण्यापर्यंतचा प्रवास हा नक्कीच स्त्री सक्षमीकरणाला अधोरेखित करतो .स्वतःच बालविवाहाची शिकार ठरलेल्या रमाबाई पती महादेव रानडे यांच्या निधनानंतर समाजातील कुप्रथांविरुद्धी वेगवेगळ्या व्यासपीठांवरून

कणखर भूमिका घेऊ लागल्या .स्त्री गुन्हेगारांचे पुर्नवसन व बाल गुन्हेगारांना समुपदेशन करण्याचे महत्त्वपूर्ण कार्य त्यांनी केले

७) सयाजीराव गायकवाड (इ.स .१८६३ ते १९२४)

वडोदा संस्थानचे राजे सयाजीराव गायकवाड यांनी मिश्रविवाह, विधवा विवाह, स्त्री वारसा, कन्या विक्रय बंदी, बालविवाह बंदी, पडदा पद्धती बंदी इत्यादीविरोधात सुधारणा करून आपल्या वडोदा संस्थानात त्यांची अंमलबजावणी करून त्या बंद करण्यासाठी प्रयत्न केले .सत्ता आणि अधिकार असले की समाजाला सक्षमतेच्या दिशेने नेता येते, याचे प्रत्यक्ष उदाहरण म्हणजे सयाजीराव गायकवाड, राजर्षी शाहू महाराज हे होत .त्याचबरोबर शिंदे विठ्ठल रामजी यांनीसुद्धा देवदासी व मुरळ्या वाहण्याच्या चालीचा प्रतिबंध केला . त्यांनी मुलींना सक्तीचे मोफत शिक्षण, दारुबंदी, स्त्रियांनी 'चुल व मुल' या परिघातून बाहेर पडण्यासाठी पुण्यात ११२४ साली 'कौटुंबिक उपासना मंडळ' सुरु केले.

८) नायकर ई .व्ही .रामस्वामी पेरियार (इ.स .१८७१ ते १९७३):

द्रवीड अंदोलनाचे प्रमुख नेते, थोर तामिळ समाजसुधारक व तामिक जनतेत 'पेरियार' म्हणजे थोर आत्मा व 'थानमाई' (पिता (म्हणून रामस्वामी नायकर प्रसिद्ध होते .तामिळनाडूतील ब्राह्मणेतर चळवळीचे अग्रणी, तसेच, महिलांच्या प्रश्नांवर परखड भूमिका घेणारे ते कर्ते सुधारक होते .वर्ण व्यवस्था, देवदासी पद्धती, बालविवाह, सक्तीचे वैधव्य, हुंडा पद्धती, अंधश्रद्धा निर्मूलन, जाती व्यवस्था, इत्यादींवर आयुष्यभर त्यांनी ताशेरे ओढले .तामिळनाडूतील स्त्रियामध्ये आत्मभान निर्माण करण्यात; तसेच लष्कर शासनामध्ये ५० टक्के स्त्री सहभाग नोंदविण्यात नायकर यांची भूमिका अत्यंत मोलाची व महत्वाची ठरते .स्वाभिमान चळवळीच्या माध्यमातून विवाह संस्थेत तसेच कुटुंब व्यवस्थेत क्रांतीकारी बदल घडवून आणण्याचे महत्त्वपूर्ण कार्य त्यांनी केले .स्त्रियांनी केवळ 'चुल व मुल' या कक्षेत अडकून न पडता, जगातील अवकाशात आपले अस्तित्व सिद्ध करावे यासाठी ते प्रयत्नशील होते.

९) रघुनाथ धोंडो कर्वे (इ.स .१८८२ ते १९५३)

महर्षी कर्वे यांचे चिरंजीव रघुनाथ धोंडो कर्वे यांनी एका वेगळ्या स्त्री प्रश्नावर खंबीरपणे आपली भूमिका मांडली .जो की आज अनेक स्त्री चळवळींचा प्रा.पेंडभाजे प्रियंका भाऊसाहेब

प्रमुख मुद्दा आहे .स्त्रीची लैंगिकता, योनीशुचित ही धर्म, समाज नियंत्रित असते .त्यामध्ये संतती नियमनाच्या निश्चितीचा अधिकार केवळ पुरुषांनाच आहे .या विरोधात समाज प्रबोधनाचे महत्वाचे काम रघुनाथ कर्वे यांनी केले .संततिप्रतिबंधक व लैंगिक रोग प्रतिबंधक समस्यांवर क्रांतीकारी कार्य त्यांनी केले .यातूनच स्त्रियांनी शारीरिकदृष्ट्या सक्षम व सुदृढ असणं त्याचबरोबर स्त्रियांनी सक्षम, सुदृढ व निरोगी पिढी निर्माण करणं या बद्दलचा स्वतःकडे राखून ठेवणं हे अपेक्षित होते .स्त्री ही केवळ पुर्ननिर्मितीचे साधन नसून ती एक जिवंत व स्वतंत्र व्यक्तीमत्व आहे, हे समाजाने मान्य केले तरच तिला सक्षम होता येईल असा त्यांचा विश्वास होता.

१०) महात्मा गांधी मोहनदास करमचंद गांधी इ.स (१८६९ते १९४८)

स्त्री प्रतिष्ठा नाकारण्याच्या वृत्तीवर गांधीजींनी बोट ठेवले .स्त्रीशक्तीची जाणीव दिली " .गांधीजींनी संमती वयाला, विधवा पुनर्विवाहाला, घटस्फोटाच्या अधिकाराला मान्यता दिली .स्वयंनिर्णयाने संन्यस्त वृत्तीने राहणाऱ्या विधवाना आदराने पाहिले .विधवेला अशुभ मानून तिचे दर्शनही निषिद्ध मानल्या जाणाऱ्या.तत्कालीन कालखंडात गांधीजींनी विधवांकडे ज्या मानवतेच्या विशालदृष्टीने पाहिले. त्यावरून त्यांच्या मनात असणाऱ्या स्त्री स्थानाचा प्रत्यय येतो.त्यांच्यामते अबला ठरवून दुय्यमत्व लादलेल्या, त्याग व अहिंसेची मूर्ती असणाऱ्या स्त्रीने स्वसामर्थ्य ओळखावे".सामर्थ्याचा अर्थ नैतिक सामर्थ्य असा असेल स्त्री पुरुषापेक्षा कितीतरी श्रेष्ठ आहे ".असे म .गांधी म्हणत . स्त्री ने -शील, अन्न वाचविण्यासाठी पुरुषांवर अवलंबून राहू नये .त्यांच्या मते अन्न, स्वाभिमान याला आपल्या स्वतःच्या इच्छेविरुद्ध ठेच लागत नाही .आपले बलात्कार झाला म्हणून स्त्री भ्रष्ट होत नाही .या विचाराद्वारे आपले मत माडले.महात्मा गांधींनी स्त्रियांना राष्ट्रीय चळवळीत सहभागास प्रवृत्त केले आणि त्यातूनच स्त्रियांमध्ये संघटनवृत्ती निर्माण झाली .परंतु स्त्रियांची ही संघटनवृत्ती केवळ राष्ट्रीय चळवळीचाच एक भाग ठरली.

११)डॉ .भीमराव रामजी आंबेडकर (इ.स .१८९१ ते १९५६):

डॉ .बाबासाहेब आंबेडकर हे वेगवेगळ्या चर्चा, परिषदा, मेळावे, पत्रके इत्यादी प्रसार माध्यमांद्वारे भारतीय समाज व्यवस्थेतील जात, वर्ण, धर्माची मुळ किती खोलवर रुजली आहेत, यांबाबत आपली भूमिका मांडत असत .प्रस्थापित वर्गाने अनेक जाचक रूढी,

प्रथापरंपरा, चालिरिती निर्माण केल्या आहेत .त्याचाच परिणाम म्हणून येथील दलित, आदिवासी, महिला इत्यादी उपेक्षित घटकांना त्यांचे अस्तित्व व स्वातंत्र्य अबाधित ठेवता येत नाही .त्यामुळे 'शिका, संघटित व्हा आणि संघर्ष करा' असा ईशाराही बाबासाहेबांनी समाजाला दिला .महिलांच्या राहणीमानाबद्दल ते म्हणत की, इतर महिलांप्रमाणे दलित महिलांनी देखील पुर्ण वस्त्रे परिधान करावीत .तसेच, महिलांनी सक्षमतेसाठी शिक्षण व रोजगाराच्या क्षेत्रात पुढाकार घ्यावा. एवढेच नव्हे तर, पारंपारिक रूढी, प्रथा व परंपरांना झुगारून द्यावे .दलित महिलांच्या सक्षमीकरणामध्ये बाबासाहेबांचे योगदान अतिशय मोलाचे वाटते .त्यांनी स्त्रियांना 'हिंदू कोड बीला'द्वारे अवकाश मिळवून देण्याचा प्रयत्न केला.

वरील स्त्री सक्षमीकरणाचा इतिहास हा जरी पुरुषी असला तरी स्त्रियांच्या सहभागातूनच स्त्री प्रश्नांची मांडणी व उकल करणारा असल्याचे आपल्याला दिसते . इतिहासापासून ते आतापर्यंत महिला सक्षमीकरणाचा आयाम हे सतत बदललेले दिसतात .कारण 'स्त्रिया' हा घटकच मुळात एकसाची नाही .येथील बहुविविधतेत स्त्रियांची 'बहुविविधता' समाविष्ट आहे .तेव्हा सक्षमीकरणाचे मोजमाप एकसंधपणे करता येणे अशक्य आहे .येथे आदिवासी, दलित महिलांच्या सक्षमीकरणाची स्थिती पाहता उच्चभ्रु व उच्चशिक्षित महिलांच्या तुलनेत नक्कीच कमी आहे .तेव्हा ही सर्वार्थीची बहुजिन्नसता ही महिला सक्षमीकरणाला न्याय मिळवून देऊ शकेल .

आज संख्याशास्त्राच्या प्रभावी वापरातून महिला सक्षमीकरण टक्क्यातून पुढे आणले गेले .तरी वास्तविकता अधिक विदारक आहे .शासन आणि महिला सक्षमीकरण यांचा परस्पर संबंध हा आजही दृढ राहिला आहे . सर्वप्रथम विद्यापीठीय पातळीवर 'स्त्री' अभ्यासाच्या ज्ञानशाखा उदयाला आल्या .मथुरा बलात्कार प्रकरणानंतर सरकारने सर्वोच्च न्यायालयाच्या निर्णयाला मान्य करत बलात्काराच्या कायद्याचे पुर्नविलोकन केले . त्यानंतरही, खैरलांजी, शक्ती मिल, निर्भया प्रकरण घडलेच ! आणि पुन्हा पुर्नविलोकन करावे लागले . हुंडावळी व घरगुती हिंसा या संदर्भात १९७८ व १९८६ मध्ये आणि त्या नंतर २००६ मध्ये कौटुंबिक हिंसाचाराचा कायदा आला .शहाबानो पोटगी प्रकरणात तर मुस्लिम महिलांच्या जगण्याच्या प्रश्नांवर सर्वोच्च न्यायालयाने दिलेला निर्णय कायद्यात रूपांतरित होताना

प्रा.पेंडभाजे प्रियंका भाऊसाहेब

राजकीय नेत्यांनी घेतलेल्या कडव्या भूमिका लक्षात घ्याव्या लागतात.

राजा राममोहन रॉय यांच्या प्रयत्नाने 'सती प्रथा बंदी'चा कायदा झाला. परंतु १९८७ चे रूपकंवर प्रकरण लक्षात घेता परंपराग्रस्त समाज कायद्याची कशी पायमल्ली करतो हे लक्षात येते. १९१४ च्या ७३ व ७४ व्या घटनादुरुस्तीने स्त्रियांना सार्वजनिक अवकाशाबरोबरच राजकीय अवकाश सक्षमतेसाठी उपलब्ध करून दिले.

आतापर्यंतच्या महिला चळवळी व आंदोलनाचा सूर हा आर्थिक, सामाजिक सक्षमीकरणापा राहिला .परंतु राजकीय अधिकारांशिवाय सामाजिक, आर्थिकदृष्ट्या सक्षम होता येत नाही हेच यातून दिसून येते .स्त्रियांचे प्रत्यक्ष सक्रिय राजकारणात प्रवेश करणे याचे प्रमाण आज मितीस किती आहे. आज स्थानिक स्वराज संस्थांमधील ५० टक्के स्त्रियांना आरक्षण देऊनही किती टक्के महिला मिळालेल्या राजकीय सत्ता, अधिकाराचा वापर, स्वतःच्या सर्वांगीण सक्षमीकरणासाठी करत आहेत हा प्रश्नच आहे .शासनाने वेळोवेळी महिलांच्या प्रश्नांसंदर्भात कायदे केले .धोरणे अवलंबिली, विविध योजना लागू केल्या .यामधून किती प्रमाणात महिलांचे सक्षमीकरण झाले हे जर पहायचे असेल तर मानवविकास निर्देशकांवर एक नजर टाकलीच पाहिजे. भारताचा जगात १३६ वा क्रमांक लागतो .महिला समाजव्यवस्थेचा अविभाज्य व अनिवार्य घटक आहे, हे नुसते ऐकायलाच मिळते .तेव्हा या घटकाला सर्वार्थाने प्रत्यक्ष सक्षम करणे हे समाज, शासन व स्वतः महिला यांचे प्रथम कर्तव्य आहे.वेळोवेळी बदलत गेलेल्या समाजव्यवस्थेच्या गरजा, उपलब्ध संसाधने, तंत्रविज्ञान इत्यादी बाबी लक्षात घेता 'महिला सक्षमीकरण' ही व्यापक प्रक्रिया असल्याचे आपल्या लक्षात येते .काळाच्या ओघात यामध्ये बदल होत जातो . त्याचे काही चांगले तर काही वाईट, दृश्य व अदृश्य परिणामही समाजावर उमटतात .महिला अगोदर जात व धर्म व्यवस्थेशी जोडल्या जात परंतु नंतर कुटुंब व समाजाशी जोडल्या गेल्या .औद्योगिक क्रांती नंतर सार्वजनिक क्षेत्रात महिला कामगार म्हणून 'कार्यक्षेत्रा'शी जोडल्या गेल्या .१९७५ नंतर स्वतःचे प्रश्न सोडविण्याच्या प्रयत्नात संघटनात्मक पातळीवर स्वतंत्रपणे भूमिका घ्यायला सुरुवात झाली .१९१० नंतर सर्वच क्षेत्रात महिलांचा उणापरा वावर दिस लागला .शासनाने केलेल्या वेगवेगळ्या कायदांच्या आधारे महिलेला तिच्या

क्षमतेनुसार सक्षम बनविण्याच्या संधी वचत गटांसारख्या वेगवेगळ्या माध्यमांद्वारे उपलब्ध करून देण्याचे प्रयत्न झाले .शेवटी, सक्षमीकरण मग ते कोणत्याही स्तरावरचे असो, ते विकासाकडेच नेणारे असते आणि विकास ही कधीही न थांबणारी गतीशील प्रक्रिया आहे .त्यामुळे सक्षमीकरण ही देखील अखंड, प्रवाही, गतीशील अशी प्रक्रिया आहे

निष्कर्ष

१) समाजसुधारकांचा व सामाजिक योगदानामुळे स्त्रियांमध्ये शैक्षणिक व आर्थिक प्रगती झालेली दिसून आली .

२) समाजसुधारकांनी दिलेल्या योगदानामुळे महिलांमध्ये सक्षमीकरण दिसून आली.

३) अभ्यासातून समाजसुधारकांच्या योगदानामुळे समाजात झालेले बदल दिसून आले .

४) समाजसुधारकांच्या योगदानाच्या अभ्यासामुळे समाजाचा सुधारकांविषयीच्या दृष्टिकोन चांगला झाला आहे .

संदर्भ ग्रंथ सूची :

1. स्त्रीवाद : संकल्पना आणि स्वरूप " ,डॉ.रचना माने , पृ.११४प्रकाशन :अक्षर दालन,कोल्हापूर.
2. संपादक :स.मा .गर्गे "भारतीय समाजविज्ञान कोश " -खंड, १, २, ३, ४ आणि ५ .प्रकाशन -मेहता पब्लिशिंग हाऊस, पुणे.
3. स्त्रीवादी चळवळ आणि भारतीय स्त्रियांचे प्रश्न ,:- पृ . १११-२११, प्रथमावृत्ती, ८ मार्च २००४, प्रकाशन प्रतिमा, पुणे..
4. संपादक :भास्कर लक्ष्मण भोळे "विचारवेध संमेलन अध्यक्षीय भाषणे - "खंड २
5. स्त्री चळवळ :काल, आज आणि उद्या ."गीताली वि.मं.
6. भारतीय प्रबोधन :स्वरूप आणि आव्हाने", भास्कर लक्ष्मण भोळे, पृ.४७ .२००.
7. मेधा नानिवडेकर" -महाराष्ट्रातील स्त्री चळवळीचा मागोवा१९७५ पासून", प्रकाशक -प्रतिमा, पुणे, स्त्री अभ्यास केंद्र, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर, प्रथमावृत्ती, १ जानेवारी, २००६.

प्रा.पेंडभाजे प्रियंका भाऊसाहेब